

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Анотація

Метою дослідження є аналіз правового забезпечення охорони культурної спадщини в умовах військової агресії Росії проти України, визначення його недоліків та прогалін.

Наукова новизна полягає у виокремленні прогалін нормативно-правового забезпечення та політики держави у сфері охорони культурної спадщини в умовах військової агресії Росії проти України.

Висновки та рекомендації. Україна, як член ООН та ЮНЕСКО, є учасницею основних міжнародних актів у сфері охорони культурної спадщини, у тому числі Конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року та протоколів до неї. Окремі положення цієї Конвенції імплементовані в національне законодавство України. Разом із тим після початку агресії Російської Федерації проти України, а також тимчасової окупації АР Крим очевидними є недоліки та прогалини національного законодавства та державної пам'яткоохоронної політики. Так, Україні необхідно ратифікувати Конвенцію Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями від 19 травня 2017 р. Варто б обладнати спеціальні сховища для рухомих культурних цінностей відповідно до ст. 8 Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, а також забезпечити спеціальний захист об'єктів культурної спадщини шляхом подання Генеральному директору ЮНЕСКО заяви про внесення до Міжнародного Реєстру деяких сховищ, центрів зосередження культурних цінностей або інших нерухомих культурних цінностей, розташованих на території нашої держави. До Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення слід внести зміни, якими передбачити відповідальність за посягання на культурні цінності, їх знищення чи пошкодження у випадку збройного конфлікту, незаконне використання знаку охорони культурних цінностей тощо. Згідно зі ст. 7 Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту необхідно внести в статuti та інструкції збройних сил та інших збройних формувань положення, спрямовані на забезпечення норм Конвенції, а також виховання особового складу у дусі поваги до культурних цінностей. Крім того, необхідно створити спеціальні військові підрозділи або призначити окремих відповідальних за охорону культурних цінностей осіб, які мають співпрацювати з цією метою із цивільною владою. До підзаконних актів потрібно внести зміни для створення єдиного Державного реєстру національного культурного надбання, удосконалення порядку внесення об'єктів до Державного реєстру нерухомих пам'яток України тощо. Україні необхідно активізувати співпрацю з ЮНЕСКО з метою надання технічної допомоги для організації захисту своїх культурних цінностей відповідно до ст. 23 Конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року, а також розширити співпрацю з міжнародними пам'яткоохоронними організаціями з метою привернення уваги міжнародної спільноти до загроз національній культурній спадщині через військову агресію Росії та міжнародного тиску на РФ для недопущення випадків знищення, пошкодження або вивезення культурних цінностей з території нашої держави. Зрештою, доцільно завершити реформу системи охорони культурної спадщини в Україні, створивши центральний орган/органи охорони культурної спадщини та їх вертикаль на місцевому рівні.

Ключові слова: культурна спадщина, культурні цінності, пам'ятка, військова агресія, закон, конвенція.

Myshchak Ivan M.,
Doctor of History, Professor,
Head of the Scientific and Organization Department,
the Legislation Institute
of the Verkhovna Rada of Ukraine
ORCID 0000-0002-4466-9836
myshchak@ukr.net

LEGAL PROVISION OF CULTURAL HERITAGE PROTECTION UNDER THE CONDITIONS OF RUSSIAN MILITARY AGGRESSION AGAINST UKRAINE

Abstract

The purpose of the study is to analyze the legal protection of cultural heritage in the context of Russia's military aggression against Ukraine, to identify its shortcomings and gaps.

The scientific novelty consists in highlighting the gaps in the legal framework and state policy in the field of cultural heritage protection in the context of Russia's military aggression against Ukraine.

Conclusions and recommendations. Ukraine, as a member of the United Nations and UNESCO, is a party to major international acts in the field of cultural heritage protection, including the 1954 Convention on the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict and its Protocols. Certain provisions of this Convention have been implemented in the domestic legislation of Ukraine. However, after the beginning of the aggression of the Russian Federation against Ukraine, as well as the temporary occupation of the Autonomous Republic of Crimea, shortcomings and gaps in domestic legislation and state monument protection policy became obvious. Thus, Ukraine needs to ratify the Council of Europe Convention on Offences relating to Cultural Property of 19 May 2017. Special storage facilities for movable cultural property should be equipped in accordance with Art. 8 of the Convention on the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, and to ensure special protection of cultural heritage sites by submitting to the Director-General of UNESCO an application for inclusion certain repositories, centers of cultural values or other immovable cultural values located in our country to the International Register of Repositories. The Criminal Code of Ukraine and the Code on Administrative Offenses of Ukraine should be amended to provide the liability for encroachment on cultural property, its destruction or damage in the event of armed conflict, illegal use of the mark of protection of cultural property, etc. According to Art. 7 of the Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, the armed forces and other armed groups statutes and instructions should include provisions aimed at ensuring the norms of the Convention, as well as the education of Armed Forces personnel in the spirit of respect for cultural values. In addition, it is necessary to establish special military units or to appoint individual officers responsible for the cultural property protection, who should cooperate for this purpose with the civil authorities. By-laws need to be amended for establishing a single State Register of National Cultural Heritage, improving the procedure for entering objects in the State Register of Immovable Monuments of Ukraine, etc. Ukraine shall intensify cooperation with UNESCO in order to obtain technical assistance to organize the protection of its cultural values in accordance with Art. 23 of the 1954 Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, and expand cooperation with the international organizations for the protection of cultural values in order to draw the attention of the international community to threats to the national cultural heritage due to Russia's military aggression, and for international enforcement Russia to prevent destruction, damage or export of cultural values from the territory of our state. Finally, it is expedient to complete the reform of the cultural heritage protection system in Ukraine by establishing central body/bodies of cultural heritage protection and their vertical at the local level.

Key words: cultural heritage, cultural values, monument, military aggression, law, convention.

Постановка проблеми. Культурна спадщина є одним з основних символів будь-якого народу, свідченням його давності й історичного розвитку, а також внеску у світову цивілізацію. Накопичуючись упродовж століть чи, навіть, тисячоліть, вона є приводом для гордості й шанування. Україна, як держава, на території якої людські поселення відомі з кам'яного віку, має безцінні об'єкти культурної спадщини, кращі з яких включені до Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Крім того, під охороною держави перебувають об'єкти культурної спадщини, які внесені до реєстрів національного та місцевого значення [1; 2].

Незважаючи на охоронні заходи, культурна спадщина не лише з часом накопичується, а й може бути втрачена з причин як природного, так і техногенного характеру. Особливу загрозу для об'єктів культурної спадщини становлять воєнні дії та збройні конфлікти. Тож не дивно, що культурна спадщина вже понад століття є предметом захисту на рівні міжнародного права, головним чином якраз через загрози воєнного характеру.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Правове забезпечення охорони культурної спадщини під час воєнних дій та збройних конфліктів уже тривалий час привертає увагу дослідників. Цій проблематиці присвятили свої праці як зарубіжні фахівці, зокрема Дж. Томан [3], Л. Ротфілд [4], К. Чемберлен [5], так і вітчизняні, зокрема В. І. Акуленко [6], Т. В. Мазур [7], О. І. Мельничук [8]. Разом із тим військова агресія Росії проти України, тимчасова окупація АР Крим, воєнні дії на території України ставлять об'єкти культурної спадщини під загрозу знищення та руйнування. Такі об'єкти для їх належного захисту потребують відповідного правового забезпечення й удосконалення національної політики захисту культурної спадщини.

Метою дослідження є аналіз правового забезпечення охорони культурної спадщини в умовах військової агресії Росії проти України, визначення його недоліків та прогалин.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XIX – на початку XX століття розвиток військового мистецтва та озброєнь досягли такого рівня, що постала загроза глобальних військових конфліктів. У зв'язку з цим виникла необхідність правового регулювання ведення бойових дій. Як наслідок, за резуль-

татами 1 та 2 Гаазьких конференцій 1899 та 1907 років було ухвалено ряд конвенцій, які встановлювали правила розв'язання міжнародних спорів, а також застосування сили у разі неможливості дійти згоди мирним шляхом. Відповідними конвенціями також було встановлено ряд заборон, яких повинні були дотримуватися воюючі сторони.

У контексті охорони культурної спадщини заслуговує на увагу IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі, підписана 18 жовтня 1907 р., та додаток до неї – Положення про закони і звичаї війни на суходолі. Сторони Конвенції виходили з бажання «зменшити лиха війни, наскільки це дозволять воєнні вимоги, покликані служити загальним правилом поведінки для воюючих сторін у їхніх взаємовідносинах та у відносинах із місцевими жителями» [9]. У Положенні про закони і звичаї війни на суходолі окремий розділ було присвячено регламентуванню засобів завдання шкоди супротивнику. Відповідно до ст. 27 учасники збройного протистояння зобов'язувалися «вжити всіх необхідних заходів для того, щоб уберегти, наскільки це можливо, будівлі, призначені для цілей релігії, мистецтва, науки чи благодійності, історичні пам'ятки ..., за умови, що вони не використовуються в цей час для військових цілей» [9]. Разом із тим до Положення було включено застереження для уникнення маніпулювання зазначеними нормами чи введення супротивника в оману. Перелічені споруди та пам'ятки мали бути позначені видимими знаками та про них супротивник мав бути повідомлений завчасно. Отже, нормами IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі було не лише застережено охорону об'єктів культурної спадщини, а і використання їх спеціального відзначення. Прикметно, що на час підписання IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі Україна не була суб'єктом міжнародного права, проте символічним є те, що Конвенція набула чинності для України одночасно з ухваленням Акта проголошення незалежності нашої держави – 24 серпня 1991 р.

Незважаючи на чинність IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та норми її Положення щодо збереження учасниками військових дій об'єктів культурної спадщини, останні й надалі перебували під загрозою, а події Першої світової війни та інших

конфліктів призвели до значних втрат культурної спадщини. Відповідно, у світі зародився потужний рух активістів, які виступали за ухвалення нових міжнародних правил для збереження об'єктів культурної спадщини. Результатом їхніх зусиль стало розроблення та підписання 15 квітня 1935 р. у Вашингтоні представниками Панамериканського союзу Договору про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток, (Пакту Реріха) [10]. Ключовими нормами цього Пакту стало положення про визнання нейтрального статусу історичних пам'яток, музеїв, наукових, художніх, навчальних і культурних закладів та їхнього персоналу (ст. 1), а також встановлення спеціального знаку для їх вирізнення – червоного кола з трьома червоними кулями всередині на білому тлі (ст. 3) [10]. Фактично Договір про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток став першим спеціальним міжнародним актом, спрямованим на захист культурної спадщини.

Черговий етап активізації міжнародних зусиль щодо захисту об'єктів культурної спадщини був пов'язаний із катастрофічними для світової культурної спадщини подіями Другої світової війни та загрозою нового глобального конфлікту наприкінці 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. Усвідомлюючи руйнівні наслідки збройних конфліктів для культурної спадщини, повноважні учасники понад 50-и держав світу на міжнародній конференції в Гаазі 14 травня 1954 р. схвалили й підписали розроблену в рамках ООН Конвенцію про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту [11]. Сторони передусім виходили з того, що збереження культурної спадщини має велике значення для всіх народів світу, а тому важливо забезпечити міжнародний захист цієї спадщини.

У Конвенції наведено розширений перелік нерухомих та рухомих культурних цінностей, які підлягають захисту. Запорукою захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту має бути підготовка до їх збереження ще в мирний час, а воюючі сторони взяли на себе зобов'язання утримуватися від будь-яких ворожих актів, спрямованих проти культурних цінностей. Зокрема, згідно зі ст. 4 Конвенції сторони повинні запобігати або припиняти будь-які акти крадіжки, грабежу, реквізиції чи незаконного присвоєння культурних цінностей, а також

акти вандалізму проти них. Відповідно до ст. 16 Конвенції для відрізнення культурних цінностей застосовується спеціальний знак – щит, загострений знизу, розділений на чотири частини синього та білого кольору (щит складається з квадрата синього кольору, один із кутів якого вписаний у загострену частину щита, та синього трикутника над квадратом, квадрат і трикутник розмежуються з двох сторін трикутниками білого кольору). Статтею 17 чітко визначено умови використання знаку охорони культурних цінностей як для самих цінностей, так і обслуговуючого персоналу [11].

Слід відзначити, що і Росія, й Україна є учасницями Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, тож повинні дотримуватися її норм. У контексті військової агресії Росії проти України, а також тимчасової окупації окремих територій нашої держави, зокрема АР Крим, важливе значення для захисту культурної спадщини України мають додаткові протоколи до Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. Зокрема, згідно з пунктом 1 Протоколу про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 р. кожна сторона Конвенції зобов'язується запобігати вивезенню з території, окупованої нею під час збройного конфлікту, культурних цінностей, визначених у статті 1 Конвенції, а відповідно до пункту 3 Протоколу сторона зобов'язується після припинення воєнних дій повернути культурні цінності, що знаходяться на її території, компетентним органам влади раніше окупованої території, якщо ці цінності були ввезені на порушення принципу, встановленого у пункті 1 [12].

Через більш ніж 40 років з урахуванням розвитку міжнародного права було розроблено та 26 березня 1999 р. схвалено Другий Протокол до Конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року, спрямований на посилення захисту культурних цінностей [13]. Як справедливо відзначила Т. В. Мазур, Україна активно розпочала підготовку до ратифікації Другого Протоколу лише після окупації АР Крим та початку збройного конфлікту на Донбасі, а ратифікувала його 30 квітня 2020 р. [7, с. 205]. Дослідниця звертає увагу на важливість для України ст. 9 Другого

Протоколу, яка не лише забороняє будь-який незаконний вивіз чи інше вилучення або передачу власності на культурні цінності, а й будь-які археологічні розкопки, якщо це не вимагається виключно для збереження культурних цінностей. Так само заборонені будь-які роботи, які призводять до зміни вигляду об'єктів культурної спадщини. Ці норми систематично ігноруються Російською Федерацією на території Криму [7, с. 205].

Підтвердження цих порушень вже неодноразово озвучувалися Міністерством культури та інформаційної політики України. Зокрема, у квітні 2021 р. тодішній заступник міністра культури та інформаційної політики С. В. Фоменко під час виступу на засіданні Апеляційного суду в Амстердамі у справі про приналежність колекції «скіфського золота» заявляла про вивезення до Росії з Криму шедеврів Івана Айвазовського, факти пошкодження та знищення об'єктів культурної спадщини, незаконних археологічних розкопок та присвоєння знайдених цінностей. За її словами, це стосується пам'ятки Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО стародавнього міста Херсонес Таврійський, яка страждає від непрофесійного управління та проведення незаконних реконструкцій, Ханського палацу у Бахчисараї та інших пам'яток [14]. Такі факти Україна послідовно відстежує та інформує про них міжнародну спільноту.

Важливим напрямом правового забезпечення охорони культурної спадщини в Україні є імплементація положень Конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року в національне законодавство. Відповідні положення враховані в законах України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р. № 1805-III [15], «Про охорону археологічної спадщини» від 18 березня 2004 р. № 1626-IV [16], «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р. № 1068-XIV [17], «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII [18] та ін. Зокрема, згідно з частиною сьомою останнього «відповідальність за охорону культурної спадщини на тимчасово окупованій території покладається на Російську Федерацію як на державу, що здійснює окупацію, відповідно до норм і принципів

міжнародного права». Так само передбачена відповідальність за злочини проти культурної спадщини, у тому числі у зоні збройного конфлікту. Зокрема, відповідно до частини першої ст. 438 Кримінального кодексу України кримінальне покарання передбачене за розграбування національних цінностей на окупованій території. Водночас до Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення необхідно внести ряд змін, якими передбачити відповідальність за порушення норм Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р.

На виконання положень Конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року Україна розробила та схвалила й низку підзаконних актів. Так, Порядком проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 р. № 841 (назва Порядку із змінами, внесеними згідно з постановою Уряду № 905 від 30 листопада 2016 р.), організація проведення евакуації та підготовка районів для розміщення евакуйованого населення та його життєзабезпечення, а також зберігання матеріальних і культурних цінностей покладаються на Раду міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування та керівників суб'єктів господарювання [19].

На жаль, Україна тривалий час затягувала розроблення підзаконних актів, які б регламентували порядки і процедури поводження з культурними цінностями у зоні збройного конфлікту, тож більшість із них розроблялася вже в умовах гібридної війни Росії проти України після тимчасової окупації АР Крим, а не до початку збройного конфлікту, як того вимагає Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р. Так, згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 905 від 30 листопада 2016 р. Порядок проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій доповнено Додатком, який містить Перелік матеріальних і культурних цінностей, що потребують евакуації у разі виникнення загрози збройних конфліктів (із районів можливих бойових дій у безпечні райони) (із змінами, внесени-

ми постановою Уряду № 711 від 12 серпня 2020 р.) [20].

На виконання положень Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій наказом Міністерства внутрішніх справ України від 10 липня 2017 р. № 579 була затверджена Методика планування заходів з евакуації, яка включає розділ «Планування заходів з евакуації при загрозі (виникненні) збройних конфліктів». Згідно з Методикою, планування заходів з евакуації матеріальних і культурних цінностей, що перебувають у державній власності, здійснюється на підставі Переліку матеріальних і культурних цінностей, що перебувають у державній власності та потребують евакуації у разі збройних конфліктів, визначеного Порядком проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 року № 841. Заходи з евакуації в разі збройних конфліктів розробляються безпосередньо в плані цивільного захисту на особливий період окремим розділом із визначенням особливості проведення обов'язкової евакуації населення, матеріальних і культурних цінностей у разі виникнення збройних конфліктів (з районів можливих бойових дій у безпечні райони) [21].

Для військовослужбовців Збройних Сил України розроблена й затверджена наказом Міністерства оборони України від 23 березня 2017 р. № 164 Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України [22]. В Інструкції наведено визначення поняття культурні цінності, заборона їх застосування у воєнних цілях, порядок застосування норм міжнародного гуманітарного права щодо розпізнавального знака культурних цінностей та ін. Разом із тим, згідно з Інструкцією, в Україні облік об'єктів культурної спадщини ведеться у Державному реєстрі національного культурного надбання, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р. № 466 «Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання». Насправді зазначеною постановою Уряду затверджено лише Положення про Державний реєстр національного культурного надбання, а самого

Реєстру як єдиного документа досі не створено. Тож на практиці в умовах збройного конфлікту військовослужбовцям без належної фахової підготовки та відповідних реєстрів складно встановити, які об'єкти є культурними цінностями.

В умовах мирного часу органами влади не було здійснено необхідних заходів для захисту об'єктів культурної спадщини й забезпечення культурних цінностей. Зокрема, після тимчасової окупації Криму й початку збройного конфлікту на Донбасі проведено фахівцями Української Гельсінської спілки з прав людини дослідження доступних відкритих джерел (публікацій у ЗМІ, повідомлень у соціальних мережах, аналіз судової практики, опитування, результати моніторингових візитів) не підтвердило здійснення завчасної підготовки культурних об'єктів до надзвичайних ситуацій чи збройного конфлікту. А саме – на культурних цінностях не розміщувалися розпізнавальні знаки; не вживалися спеціальні заходи архітектурного характеру (для запобігання та полегшення боротьби із пожежами, руйнуваннями); не були створені резерви матеріалів, необхідних для евакуації культурних цінностей; на багатьох об'єктах культури, релігії, мистецтва, науки, освіти або благодійності були відсутні плани евакуації на випадок збройного конфлікту або вони не були виконані; не були створені цивільні служби, які повинні здійснювати захисні заходи у випадку збройного конфлікту; проявився явно недостатній рівень просвіти в галузі міжнародного гуманітарного права в лавах військовослужбовців та працівників культури [23, с. 35]. Усі ці чинники негативно вплинули на стан збереження культурної спадщини в умовах збройного конфлікту.

Після 24 лютого 2022 р. в умовах збройної агресії Росії проти України та нехтування російськими військами норм міжнародного права руйнувань і знищення зазнали численні цивільні об'єкти, у тому числі об'єкти культурної спадщини та установи культури, в яких зберігалися культурні цінності. Зокрема, 27 лютого було зруйновано Іванківський історико-краєзнавчий музей, де зберігалося зібрання робіт Марії Приймаченко, 21 березня 2022 р. зруйновано Художній музей імені Архипа Куїнджі в Маріуполі, в якому зберігалися твори М. Глуценка, Т. Яблонської, М. Дергуса [24] та ін.

17 березня 2022 р. К. Є. Чуєва, заступник Міністра культури та інформаційної політики з питань європейської інтеграції, провела онлайн-брифінг на тему: «Культурна спадщина України у воєнний час», на якому озвучила масштаби руйнування та знищення об'єктів культурної спадщини. Міністерство культури та інформаційної політики України створило ресурс для належного документування воєнних злочинів проти людяності та об'єктів культурної спадщини, скоєних армією Росії, де кожен може надати відео та фото матеріали, а також будь-яку інформацію згідно з формою [25]. Надіслані матеріали можуть бути використані як докази для кримінального переслідування причетних до злочинів відповідно до українського законодавства у Міжнародному кримінальному суді в Гаазі та спеціальному трибуналі після його створення.

Мапу культурних втрат в онлайн-режимі веде Український культурний фонд. За його інформацією станом на 1 квітня 2022 р. понад 150 різних пам'яток та об'єктів культури були частково пошкоджені або повністю знищені внаслідок повномасштабного військового вторгнення Росії на територію України [26]. До порятунку об'єктів культурної спадщини долучилися численні громадянські активісти, волонтери та небайдужі громадяни, які надають різну допомогу – від вивезення окремих культурних цінностей до безпечних місць до обкладення пам'ятників та пам'яток культурної спадщини мішками з піском для захисту їх від руйнування внаслідок бойових дій. Всі ці заходи дають певний результат, однак вони є недостатніми в умовах збройного конфлікту.

Очевидно, що Україні необхідно не лише озвучувати та вести облік фактів порушення пам'яткоохоронного законодавства Російською Федерацією, а й апелювати до міжнародної спільноти та висловлювати чіткі пропозиції правового характеру з метою недопущення порушень РФ положень Конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року та протоколів до неї, а також національного законодавства у сфері охорони культурної спадщини.

Серед позитивних прикладів політики нашої держави у сфері охорони культурної спадщини після початку військової агресії Росії проти України слід відзначити Рішення

заступників міністрів культури від 24 лютого 2022 р. (СМ/Del/Dec(2022)1426bis/2.3), в якому «засуджується збройний напад Російської Федерації на Україну з порушенням міжнародного права» і міститься заклик до Російської Федерації «негайно та беззастережно припинити свої військові дії в Україні», «висловлюється підтримка Україні та солідарність з її народом», а також прийняту 1 квітня 2022 р. на Конференції міністрів культури Ради Європи у Страсбурзі Декларацію про агресію Російської Федерації проти України, в якій висловлюється зобов'язання «допомагати Україні за необхідності у подоланні загроз культурній спадщині та її терміновому збереженню, використовуючи всі можливості, що пропонуються конвенціями Ради Європи і правовою та технічною базою у сфері культури та культурної спадщини, а також у майбутніх планах дій для України» [27].

Окремо слід відзначити, що повільність дій нашої держави із виробленням та ухваленням законодавчих і підзаконних актів у сфері охорони культурної спадщини певною мірою пов'язані із перманентним реформуванням галузі та відсутністю центрального органу охорони культурної спадщини. Відповідно до Положення про Міністерство культури та інформаційної політики України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2019 р. № 885 (зі змінами), МКІП є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у тому числі у сферах мистецтв, охорони культурної спадщини, музейної справи, вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей. Разом із тим уже тривалий час фахівці-пам'яткоохоронці та громадські активісти обґрунтовували доцільність створення окремого центрального органу охорони культурної спадщини та його структурних підрозділів на місцях. Відповідні пропозиції були озвучені й оприлюднені у Рекомендаціях парламентських слухань на тему: «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні», схвалених постановою Верховної Ради України від 14 травня 2019 р. № 2716-VIII [28].

Враховуючи зазначені рекомендації, було ухвалено рішення про створення двох окремих органів: Державної інспекції куль-

турної спадщини України та Державної служби охорони культурної спадщини України. Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження положень про деякі центральні органи виконавчої влади у сфері культури та внесення змін до Положення про Міністерство культури, молоді та спорту України» від 24 грудня 2019 р. № 1185 [29] було затверджено Положення про Державну інспекцію культурної спадщини України та Положення про Державну службу охорони культурної спадщини України. Ці органи мали розпочати свою діяльність уже в 2020 році, однак дію урядової постанови було призупинено. Вчергове до ідеї створення окремих органів охорони культурної спадщини повернулися в 2021 році. Так, 16 червня 2021 року постановою Кабінету Міністрів «Про відновлення дії деяких положень постанови Кабінету Міністрів України від 24 грудня 2019 року № 1185» Уряд створив юридичне підґрунтя для початку роботи Державної служби охорони культурної спадщини та Державної інспекції культурної спадщини. Планувалося, що Держслужба культурної спадщини буде опікуватися дозвільними та адміністративними послугами у сфері охорони спадщини, управляти культурними інституціями, такими, як музейні комплекси, реалізовуватиме політику щодо повернення в Україну культурних цінностей, а Держінспекція здійснюватиме нагляд і контроль у сфері охорони культурної спадщини [30]. Розпорядженнями Кабінету Міністрів України № 996-р та № 997-р від 26 серпня 2021 р. було оголошено конкурси на зайняття посад Голови Державної інспекції культурної спадщини та Голови Державної служби охорони культурної спадщини відповідно, але процес знову було заблоковано. Надалі розпорядженнями Кабінету Міністрів України № 1381-р та № 1382-р від 3 листопада 2021 р. оголошувалися повторні конкурси на зайняття посад Голови Державної служби охорони культурної спадщини та Голови Державної інспекції культурної спадщини, однак і вони залишилися безрезультатними.

Зрештою, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 3 Положення про Державну інспекцію культурної спадщини України та Положення про Державну службу охорони культурної спадщини України втратили чинність [31], а

функції охорони культурної спадщини й надалі залишаються у Міністерства культури та інформаційної політики України, у структурі якого діє Управління охорони культурної спадщини та музеїв. Тож питання реформування системи органів охорони культурної спадщини залишається відкритим.

Висновки та пропозиції. Україна, як член ООН та ЮНЕСКО, є учасницею основних міжнародних актів у сфері охорони культурної спадщини, у тому числі Конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року та протоколів до неї. Окремі положення цієї Конвенції імplementовані в національне законодавство України. Разом із тим після початку агресії Російської Федерації проти України, а також тимчасової окупації АР Крим очевидними є недоліки та прогалини національного законодавства та державної пам'яткоохоронної політики. Так, Україні необхідно ратифікувати Конвенцію Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями від 19 травня 2017 р. Варто б обладнати спеціальні сховища для рухомих культурних цінностей відповідно до ст. 8 Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, а також забезпечити спеціальний захист об'єктів культурної спадщини шляхом подання Генеральному директору ЮНЕСКО заяви про внесення до Міжнародного Реєстру деяких сховищ, центрів зосередження культурних цінностей або інших нерухомих культурних цінностей, розташованих на території нашої держави. До Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення слід внести зміни, якими передбачити відповідальність за посягання на культурні цінності, їх знищення чи пошкодження у випадку збройного конфлікту, незаконне використання знаку охорони культурних цінностей тощо. Згідно зі ст. 7 Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту необхідно внести в статuti та інструкції збройних сил та інших збройних формувань положення, спрямовані на забезпечення норм Конвенції, а також виховання особового складу у дусі поваги до культурних цінностей. Крім того, необхідно створити спеціальні військові підрозділи або призначити окремих відповідальних за охорону культурних цінностей осіб, які мають співпрацювати з цією

метою із цивільною владою. До підзаконних актів потрібно внести зміни для створення єдиного Державного реєстру національного культурного надбання, удосконалення порядку внесення об'єктів до Державного реєстру нерухомих пам'яток України тощо. Україні необхідно активізувати співпрацю з ЮНЕСКО з метою надання технічної допомоги для організації захисту своїх культурних цінностей відповідно до ст. 23 Конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року, а також розширити співпрацю з міжнародними пам'яткоохоронними організаціями з метою привернення уваги міжнародної спільноти до загроз національній культурній спадщині через військову агресію Росії та міжнародного тиску на РФ для недопущення випадків знищення, пошкодження або вивезення культурних цінностей з території нашої держави. Зрештою, доцільно завершити реформу системи охорони культурної спадщини в Україні, створивши центральний орган/органи охорони культурної спадщини та їх вертикаль на місцевому рівні.

Список використаних джерел:

1. Мищак І. М. Нормативно-правове забезпечення формування Державного реєстру національного культурного надбання та шляхи його вдосконалення в Україні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 4. С. 19–24.
2. Мищак І. М. Правове регулювання процесу формування й наповнення Державного реєстру нерухомих пам'яток України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 2. С. 15–20.
3. Toman J. The Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. *Legal Monographs and Treatises*. 1996. № 11. 536 p.
4. Rothfield L. Antiquities under siege: cultural heritage protection after the Iraq war. Lanham, MD, USA : AltaMira Press, 2008. 322 p.
5. Chamberlain K. War and Cultural Heritage: An Analysis of the 1954 Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict and Its Two Protocols. 2nd Revised ed. edition. Crickadarn, UK : Institute of Art and Law, 2013. 247 p.
6. Акуленко В. І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України. К. : Юстініан, 2013. 608 с.
7. Мазур Т. В. Охорона культурної спадщини в Україні: історико- й теоретико-правове дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Національна академія внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України. Київ, 2021. 419 с.
8. Мельничук О. І. Міжнародно-правовий статус всесвітньої культурної і природної спадщини. К. : Наук. думка, 2008. 287 с.
9. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. Міжнародний документ. 18.10.1907. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (Дата звернення: 01.04.2022).
10. Договір про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток (Пакт Реріха). 15.04.1935. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_191 (Дата звернення: 01.04.2022).
11. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 14.05.1954. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157#Text (Дата звернення: 01.04.2022).
12. Протокол про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. 14.05.1954. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_722#Text (Дата звернення: 01.04.2022).
13. Другий Протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року. 26.03.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text (Дата звернення: 01.04.2022).
14. Світлана Фоменко: Україна виступає проти незаконної передачі «скіфського золота» до РФ. URL: <https://mkp.gov.ua/news/5342.html> (Дата звернення: 01.04.2022).
15. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 8 червня 2000 р. № 1805-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14> (Дата звернення: 01.04.2022).
16. Про охорону археологічної спадщини : Закон України від 18.03.2004 р. № 1626-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15> (Дата звернення: 01.04.2022).
17. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей : Закон України від 21 вересня 1999 р. № 1068-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14> (Дата звернення: 01.04.2022).

18. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (Дата звернення: 01.04.2022).

19. Порядок проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій : Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 р. № 841. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-%D0%BF#Text> (Дата звернення: 01.04.2022).

20. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 р. № 841 : Постанова Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2016 р. № 905. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2016-%D0%BF#n2> (Дата звернення: 01.04.2022).

21. Методика планування заходів з евакуації : Затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України від 10 липня 2017 р. № 579. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0938-17#Text> (Дата звернення: 01.04.2022).

22. Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України : Затверджена наказом Міністерства оборони України від 23 березня 2017 р. № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#top> (Дата звернення: 01.04.2022).

23. Зі щитом чи на щиті? : захист культурних цінностей в умовах збройного конфлікту на сході України / О. А. Біда, А. Б. Блага, Д. О. Коваль, О. А. Мартиненко, М. Г. Статкевич; за заг. ред. А. П. Бущенко ; Українська Гельсінська спілка з прав людини. К. : КИТ, 2016. 72 с.

24. Аналіз загроз знищення, незаконного привласнення та вивезення рухомих культурних цінностей України на територію РФ. *Офіційний веб-сайт Національного інституту стратегічних досліджень*. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/analiz-zahroz-znyshchennya-nezakonnoh-pryvlasnennya-ta-vyvezennya> (Дата звернення: 01.04.2022).

25. Збираємо свідчення злочинів проти культурної спадщини, вчинених російськими окупаційними військами на території України. URL: <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/> (Дата звернення: 01.04.2022).

26. Мапа культурних втрат. URL: <https://uaculture.org/culture-loss/> (Дата звернення: 01.04.2022).

27. Декларація про агресію Російської Федерації проти України. Конференція міністрів культури Ради Європи 1 квітня 2022 р. URL: <https://rm.coe.int/declaration-on-ukraine-ukr-conference/1680a60d2e> (Дата звернення: 01.04.2022).

28. Рекомендації парламентських слухань на тему: «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» : Схвалено постановою Верховної Ради України від 14 травня 2019 року № 2716-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2716-19#Text> (Дата звернення: 01.04.2022).

29. Про затвердження положень про деякі центральні органи виконавчої влади у сфері культури та внесення змін до Положення про Міністерство культури, молоді та спорту України : Постанова Кабінету Міністрів України від 24 грудня 2019 р. № 1185. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1185-2019-p#n514> (Дата звернення: 01.04.2022).

30. Державна служба охорони культурної спадщини та Державна інспекція культурної спадщини розпочнуть свою роботу. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/derzhavna-sluzhba-ohoroni-kulturnoyi-spadshchini-ta-derzhavna-inspekciya-kulturnoyi-spadshchini-rozpochnut-svoyu-robotu> (Дата звернення: 01.04.2022).

31. Перелік постанов Кабінету Міністрів України, що втратили чинність : Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3-2022-%D0%BF#n116> (Дата звернення: 01.04.2022).

References:

1. Myshchak, I. M. (2014). Normatyvno-pravove zabezpechennia formuvannia Derzhavnogo reiestru natsionalnogo kulturnoho nadbannia ta shliakhy yoho vdoskonalennia v Ukraini. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 4, 19–24 [in Ukrainian].

2. Myshchak, I. M. (2015). Pravove rehulivannia protsesu formuvannia u narovnennia Derzhavnogo reiestru nerukhomykh pamiatok Ukrainy. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2, 15–20 [in Ukrainian].

3. Toman, J. (1996). The Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. *Legal Monographs and Treatises*, 11.
4. Rothfield, L. (2008). *Antiquities under siege: cultural heritage protection after the Iraq war*. Lanham, MD, USA : AltaMira Press.
5. Chamberlain, K. (2013). *War and Cultural Heritage: An Analysis of the 1954 Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict and Its Two Protocols*. 2nd Revised ed. edition. Crickadarn, UK : Institute of Art and Law.
6. Akulenko, V. I. (2013). *Mizhnarodne pravo okhorony kulturnykh tsinnostei ta yoho implementatsiia u vnutrishnomu pravi Ukrainy*. Kyiv : Yustinian [in Ukrainian].
7. Mazur, T. V. (2021). *Okhorona kulturnoi spadshchyny v Ukraini: istoryko- y teoretyko-pravove doslidzhennia : dys. ... d-ra yuryd. Nauk : 12.00.01 / Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy*. Kyiv [in Ukrainian].
8. Melnychuk, O. I. (2008). *Mizhnarodno-pravovyi status vsesvitnoi kulturnoi i pryrodnoi spadshchyny*. Kyiv : Nauk. dumka [in Ukrainian].
9. Verkhovna Rada Ukrainy. *IV Konventsiiia pro zakony i zvychai viiny na sukhodoli ta dodatok do nei: Polozhennia pro zakony i zvychai viiny na sukhodoli*: Mizhnarodnyi dokument. 18.10.1907. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (Last accessed: 01.04.2022) [in Ukrainian].
10. Verkhovna Rada Ukrainy. *Dohovir pro zakhyst khudozhnykh i naukovykh zakladiv ta istorychnykh pamiatok (Pakt Rerikha)*. 15.04.1935. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_191 (Last accessed: 01.04.2022) [in Ukrainian].
11. Verkhovna Rada Ukrainy. *Konventsiiia pro zakhyst kulturnykh tsinnostei u vypadku zbroinoho konfliktu*. 14.05.1954. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157#Text (Last accessed: 01.04.2022) [in Ukrainian].
12. Verkhovna Rada Ukrainy. *Protokol pro zakhyst kulturnykh tsinnostei u vypadku zbroinoho konfliktu*. 14.05.1954. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_722#Text (Last accessed: 01.04.2022) [in Ukrainian].
13. Verkhovna Rada Ukrainy. *Druhyi Protokol do Haazkoi konventsii pro zakhyst kulturnykh tsinnostei u razi zbroinoho konfliktu 1954 roku*. 26.03.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text (Last accessed: 01.04.2022) [in Ukrainian].
14. *Svitlana Fomenko: Ukraina vystupaie proty nezakonnoi peredachi «skifskoho zolota» do RF*. URL: <https://mkip.gov.ua/news/5342.html> (Last accessed: 01.04.2022) [in Ukrainian].
15. Verkhovna Rada Ukrainy. (2000). *Pro okhoronu kulturnoi spadshchyny*: Zakon Ukrainy № 1805-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14> (Last accessed: 01.04.2022) [in Ukrainian].
16. Verkhovna Rada Ukrainy. (2004). *Pro okhoronu arkeolohichnoi spadshchyny*: Zakon Ukrainy № 1626-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15> (Last accessed: 01.04.2022) [in Ukrainian].
17. Verkhovna Rada Ukrainy. (1999). *Pro vyvezennia, vvezennia ta povernennia kulturnykh tsinnostei*: Zakon Ukrainy № 1068-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14> (Last accessed: 01.04.2022) [in Ukrainian].
18. Verkhovna Rada Ukrainy. (2014). *Pro zabezpechennia prav i svobod hromadian ta pravovyi rezhym na tymchasovo okupovanii terytorii Ukrainy*: Zakon Ukrainy № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (Last accessed: 01.04.2022) [in Ukrainian].
19. Kabinet Ministriv Ukrainy. (2013). *Poriadok provedennia evakuatsii u razi zahrozy vynyknennia abo vynyknennia nadzvychainykh sytuatsii*: Zatverdzheno postanovoiu № 841. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-%D0%BF#Text> (Last accessed: 01.04.2022) [in Ukrainian].
20. Kabinet Ministriv Ukrainy. (2016). *Pro vnesennia zmin do postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 30 zhovtnia 2013 r. № 841*: Postanova № 905. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2016-%D0%BF#n2> (Last accessed: 01.04.2022) [in Ukrainian].
21. Ministerstvo vnutrishnikh sprav Ukrainy. (2017). *Metodyka planuvannia zakhodiv z evakuatsii*: Zatverdzhena nakazom № 579. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0938-17#Text> (Last accessed: 01.04.2022) [in Ukrainian].
22. Ministerstvo oborony Ukrainy. (2017). *Instruktsiia pro poriadok vykonannia norm mizhnarodnoho humanitarnoho prava u Zbroinykh Sylakh Ukrainy*: Zatverdzhena nakazom № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#top> (Last accessed: 01.04.2022) [in Ukrainian].
23. *Zi shchytom chy na shchyt? : zakhyst kulturnykh tsinnostei v umovakh zbroinoho*

konfliktu na skhodi Ukrainy. (2016) / O. A. Bida, A. B. Blaha, D. O. Koval, O. A. Martynenko, M. H. Statkevych; za zah. red. A. P. Bushchenka; Ukrainiska Helsinska spilka z prav liudyny. Kyiv: KYT [in Ukrainian].

24. *Analiz zahroz znyshchennia, nezakonnoho pryvlasnennia ta vyvezennia rukhomykh kulturnykh tsinnosti Ukrainy na terytoriiu RF / Ofitsiinyi veb-sait Natsionalnoho instytutu stratehichnykh doslidzhen.* URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/analiz-zahroz-znyshchennya-nezakonnoho-pryvlasnennya-ta-vyvezennya> (Last accessed: 01.04.2022) [in Ukrainian].

25. *Zbyraiemо svidchennia zlochyniv proty kulturnoi spadshchyny, vchynenykh rosiiskymy okupatsiinymy viiskamy na terytorii Ukrainy.* URL: <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/> (Last accessed: 01.04.2022) [in Ukrainian].

26. *Mapa kulturnykh vtrat.* URL: <https://uaculture.org/culture-loss/> (Last accessed: 01.04.2022) [in Ukrainian].

27. *Deklaratsiia pro ahresiiu Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy. Konferentsiia ministriv kultury Rady Yevropy 1 kvitnia 2022 r.* URL: <https://rm.coe.int/declaration-on-ukraine-ukr-conference/1680a60d2e> (Last accessed: 01.04.2022) [in Ukrainian].

28. Verkhovna Rada Ukrainy. (2019). *Rekomendatsii parlamentskykh slukhan na*

temu: «Stan, problemy ta perspektyvy okhorony kulturnoi spadshchyny v Ukraini»: Skhvaleno postanovoiu № 2716-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2716-19#Text> (Last accessed: 01.04.2022) [in Ukrainian].

29. Kabinet Ministriv Ukrainy. (2019). *Pro zatverdzhennia polozhen pro deiaki tsentralni orhany vykonavchoi vlady u sferi kultury ta vnesennia zmin do Polozhennia pro Ministerstvo kultury, molodi ta sportu Ukrainy:* Postanova № 1185. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1185-2019-p#n514> (Last accessed: 01.04.2022) [in Ukrainian].

30. *Derzhavna sluzhba okhorony kulturnoi spadshchyny ta Derzhavna inspektsiia kulturnoi spadshchyny rozpochnut svoiu robotu.* URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/derzhavna-sluzhba-okhoroni-kulturnoyi-spadshchini-ta-derzhavna-inspekciya-kulturnoyi-spadshchini-rozpochnut-svoyu-robotu> (Last accessed: 01.04.2022) [in Ukrainian].

31. Kabinet Ministriv Ukrainy. (2022). *Perelik postanov Kabinetu Ministriv Ukrainy, shcho vtratyly chynnist:* Zatverdzheno postanovoiu № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3-2022-%D0%BF#n116> (Last accessed: 01.04.2022) [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 2 квітня 2022 р.